

капіталізмом. Сутність останнього трактувалася через “жадоби наживи, прагнення набувати, гонитви за вигодою” [9, 22]. Звідси оцінка діяльності тих же церковнопарафіяльних шкіл часто надумано обмежувалася завданнями “виховання відданості престолу та любові до церкви” [1, 197]. Стосовно ставлення до цього найбільш поширеного в сільській місцевості типу початкової школи, то акцент робився на негативному досвіді. Мовляв, сам народ називав їх “церковними духобійнями”. Природа селянської пасивності в здобутті освіти так і залишалася нез’ясованою. Це почасти “компенсувалося” активністю “передової громадськості”. Саме її діяльність, на думку істориків, “робила питання про освіту народних мас одним з найактуальніших”, “ініціювала ідею створення широкої мережі безплатних шкіл” тощо [1, 196]. Читач мав переконатися, що якби не зусилля передових (за мірками комуністичної ідеології) педагогів, то стан справ із народною освітою був би ще гіршим. Міркування про консервативну, а нерідко й реакційну сутність політики “антинародного” самодержавства були цілком логічними й переконливими. Утім, ця логіка узгоджувалася не тільки з теорією класової боротьби (начебто при диктатурі пролетаріату ситуація з освітою радикально змінилася б на краще), вона вдало гармоніювала з настроями в самому суспільстві. Оригінальне поєднання імператив традиційного світогляду з основними засадами комуністичної ідеології дозволяло історикам пропонувати доволі вмотивовані, а головне переконливі судження. Відведення владі (державі) права на ініціативи будь-яких нововведень у розвитку освіти на селі (ліквідації неграмотності, інтелектуальне самоствердження) за таких обставин ставитися під сумнів не могло.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. роль, місце, значення освіти у світогляді українських селян Наддніпрянської України змінювалися неадекватно повільно стосовно основних тенденцій формування модерного суспільства. Пропоновані в радянській історіографії підходи до цієї проблематики, які почасти зберігаються і в сучасних дослідженнях, варто визнати однобічними, ідеологічно заангажованими. Подальші дослідження освіченості як атрибуту етнокультури українського селянства, усього комплексу проблем розвитку освіти в посткріпосницькому українському селі мають враховувати корелятивну відповідність цієї сфери тогочасним суспільним явищам та процесам.

1. *Історія Української РСР*. – К.: АН УРСР, 1980.

2. *Історія СРСР. XIX – начало XX в.* / Под ред. И. А. Федосова. – Москва: Высшая школа, 1987.

3. *Історія СРСР. 1861-1917* / Под ред. В.Г. Тюкавкина. – Москва: “Просвещение”, 1990.

4. Див.: Присяжнюк Ю. П. Вплив ментальності українського селянства на рівень його освіченості у другій половині XIX ст. // *Історія України*. – 2000. – № 3.

5. Див.: Присяжнюк Ю. П. Освіченість як атрибут етнокультури українського селянства Наддніпрянської України: тенденції еволюції та перші спроби осмислення феномена на початку XX ст. // *Український селянин*. – 2004. – № 8.

6. *Державний архів Харківської області*. – Ф. 304. – Оп. 1. – Т.1. – Спр. 599.

7. Цитата подається за: Федорчук О. О. *Церковно-приходські школи Миколаєва в кінці XIX – на початку XX ст.* // *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. – Вип. 4. *Історичні науки*. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002.

8. Драч О. О. *Характерні особливості учнівського контингенту народних шкіл Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX ст.* // *Український селянин*. – 2003. – Вип. 7.

9. Вебер М. *Протестантська етика і дух капіталізму* / Перекл. з нім. О. Погорілого. – К.: Основи, 1994.

Т. В. Сидорук

ОПИСИ РАТНЕНСЬКОГО СТАРОСТВА XVI–XVIII СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СЕЛЯНСТВА

Серед джерел з історії українських земель XVI–XVIII ст. помітне місце посідають поборові (податкові) реєстри, інвентарні описи маєтків, а також люстрації староств. Це документи статистичного характеру, які широко використовуються при дослідженні різноманітних проблем історії України. У вивченні ж селянської проблематики та специфіки аграрних відносин періоду пізнього середньовіччя та раннього нового часу їм належить безперечна першість, оскільки вони містять багатий фактичний матеріал про соціальну структуру селянства, його повинності, рівень забезпечення селян землею, розвиток господарства тощо.

Ратненське староство, яке перебувало у складі Холмської землі, простягаючись довгою смугою між верхньою Прип’яттю (майже на сто кілометрів) і врізаючись клином (відомий у науці “ратненський” або “любомльсько-ратненський” клин коронних земель) у територію Великого князівства Литовського поміж Ковельським староством і Берестейською землею, характеризується, з одного боку, унікальною для Волинського Полісся збереженістю таких джерел, з іншого – наявністю матеріалів зі значною хронологічною репрезентативністю. Ґрунтовне дослідження описів Ратненського староства дозволяє з’ясувати динаміку соціально-економічних процесів у житті селянства в межах окремої адміністративно-господарської одиниці впродовж майже трьохсот років. З огляду на унікальність збереження цих джерел, результати дослідження становитимуть науковий інтерес і в цілому для Волині. Вони можуть бути використані й для порівняння становища селянства волинських земель, які опинилися в складі різних держав, Польщі та Литви (зокрема, сусіднє Ковельське староство перебувало у складі литовських земель, було забезпечене описово-статистичними джерелами).

Більшість описів Ратненського староства вже тривалий час використовується українськими та польськими істориками в різноманітних дослідженнях із соціально-економічної, у тому числі й селянської проблематики, де наявні елементи їхньої джерелознавчої характеристики [1–8]. Цьому значною мірою сприяло те, що частина описів на сьогодні опублікована. Це реєстр 1500 р. [2], інвентар 1512 р. [2], люстрації 1565 р. [9, 272–320; 10, 210–239], 1570 р. [11, 43–61], 1628 р. [12, 152–162] і 1661 р. [13, 222–250].

Водночас неопублікованими залишаються інвентарі 1556 р. [14] і 1592 р. [15] та люстрації 1765 р. [16] і 1789 р. [17]. В історіографії не було спроби використання всього комплексу цих джерел із метою з'ясування їхніх інформативних можливостей стосовно різноманітних проблем аграрної історії. Певною мірою розв'язання цього питання є метою пропонованої статті.

Реєстри й особливо інвентарі були апробованою роками формою контрольної документації, яка широко практикувалася при оцінюванні господарсько-фінансового стану королівщин задовго до люстрацій. Реєстр 1500 р., доповнений у публікації М. Грушевським реєстрами 1501, 1502 і 1504 рр., цінний тим, що у ньому поданий розподіл податків по окремих господарських одиницях – дворищах [2; 3, 304–336]. Тут фіксуються населені пункти староства і перераховуються господарі дворич із зазначенням складу та кількості сплачуваних ними данин. Це дає можливість судити про розміри оподаткування окремих родин, величину дворич, а отже, і межі селянського землеволодіння тощо. Хоча, як показує інвентар 1512 р., багато податків тут не зазначено [2; 3, 327–336].

Інвентарні описи, як правило, складалися при зміні осіб на адміністративних посадах (старости), передачі земель в оренду або після її закінчення. Інвентар 1512 р. упорядкований із нагоди передачі королівщини новому старості Миколаю Філіповському [3, 327]. Він розпочинається характеристикою Ратненського замку, у якій оцінено його стан, перераховано наявність амуніції, продовольства, замкового персоналу. Тут є багатий матеріал про розміщення оборонних споруд та інших будівель, що дозволяє провести реконструкцію цих об'єктів [3, 328]. В інвентарі перераховуються окремо села Ратненської і Ветельської волостей із зазначенням кількості дворичних селян у населених пунктах, складу та кількості зібраних із кожного села податків. Тут також містяться докладні свідчення про повинності різних категорій населення на потреби замку [3, 329–332], а також дані про розташування всіх озер староства, їхня характеристика. У кінці інвентаря подано підсумки: зазначено загальні розміри прибутків, які надходили до замку у формі селянських данин, мит, оренді озер та млинів [3, 335–336]. Отже, значення інвентаря визначається тією великою інформацією, у тому числі і прихованою, яку він містить.

Описи 1500 – 1512 рр. (як реєстри, так й інвентар) цінні також тому, що це найдавніші документи описово-статистичного характеру з історії Ратненського староства, які дійшли до нашого часу. Як слушно зауважив М. Грушевський, від них “віє сивою давниною”, вони зафіксували багато архаїчних рис у суспільному житті староства, його господарському розвитку, за якими можна судити про реалії більш раннього періоду, що не знайшли відображення у джерелах [2, 2].

Найдавніші описи Ратненського староства тією чи іншою мірою враховувалися при проведенні обліково-господарських дій, які знайшли відображення у таких джерелах, як подавчі інвентарі та люстрації. По ньому збереглося два такі інвентарі XVI ст.: за 1556 р., створений по смерті старости Свяжицького грубешівським старостою А. Дембовським та королівським коморником С. Хлевицьким [14, 1], та за 1592 р., створений К. Щепановським при поданні

П. Сенявському [15, 47]. Після опису замку та замкових речей, серед яких зокрема інвентар 1592 р. фіксує “замкові книги” – магдебурзький статут та Литовський статут “polskiem piszmem” [15, 51], міститься господарське “пописання” фільварків староства (замковий у 1556 р. названий дворцем). Лише після цього розташовано описи міста та сіл староства. Значення інвентаря 1556 р. полягає у можливості компенсувати відсутність подібних документів та відповідної інформації після 1512 р. до першої люстрації та розглядати стан і рівень обліку в державних маєтностях напередодні впровадження інституту люстрування, а інвентаря 1592 р. в його “сучасності” загальнодержавним облікам та хронологічно проміжному положенню між люстраціями 1569 – 1570 та 1616 – 1620 рр. (для Ратненщини – 1628 р.).

Люстрації близькі за формою та характером вміщеної інформації до реєстрів та інвентарів. Вони мають кількісну перевагу серед описово-статистичних джерел з історії Ратненського староства. Інститут люстрування в Польщі має понад двохсотлітню історію (1563 – 1789). За період 1563 – 1789 рр. було проведено близько двох десятків люстраційних акцій різного масштабу. Деякі з них прийнято вважати генеральними, насамперед з огляду на їхнє територіальне охоплення, а також політичну та фінансово-економічну актуальність [18, 222]. Ратненське староство, разом з іншими королівщинами українських земель, підпало майже під усі найбільш значущі люстраційні описи XVI - XVII ст. – його люстрування проводилося в 1565, 1569 – 1570, 1628, 1661, 1765, 1789 рр.

Економічна концепція люстрування включала кілька основних моментів. По-перше, обстеження (ревізії) господарсько-фінансового стану державних маєтностей. По-друге, детальну реєстрацію одержуваних у результаті експлуатації названих володінь прибутків. Нарешті, обрахування на підставі даних про прибутки й витрати розміру державного податку з королівщин, відомого в історії під назвою кварти або четвертого гроша [19, 7]. Люстрації планувалося проводити з інтервалом у п'ять років. Конкретні питання, пов'язані з проведенням першої люстраційної акції нового зразка, розглянув уже Варшавський сейм 1563 – 1564 рр. Він визначив території, що підлягали ревізії, та утворив п'ять комісій у складі трьох осіб, депутатів королем, сенатом і посольською збірною [19, 13]. Сейм також затвердив обов'язки ревізорів та їхні повноваження, зобов'язавши державців сприяти ревізорам у проведенні контрольної перевірки маєтностей, надаючи в їхнє розпорядження писарів, вийтів, “грунтових” підданих [19, 13].

Люстрація Ратненського староства 1565 р. містить фінансово-економічні характеристики під рубриками: “місто Ратно”, “села староства”, “борти”, “сівба”, “озера”, “млини”, “товари лісові”, “фільварки”, “сіножаті”, а також загальні підсумки [9, 272–320; 10, 210–239]. Близькість люстрації за формою та змістом до інвентарів пояснюється тим, що інвентарні описи часто слугували письмовими джерелами інформації для люстраторів за складання люстраційних актів і фактично визначали характер даних, що вносилися до люстраційних описів. Тому люстрації, як й інвентарі, містять відомості про соціальну структуру населення,

передусім селян – кметів, загородників, коморників, дворову челядь, їхню чисельність, рівень забезпечення землею та робочою худобою, розміри та види повинностей, кількість осілих ланів та пустоць. Тут також подано багато статистичних даних, які стосуються фільваркового господарства, його галузей, урожайності зернових культур, кількості одержуваного сіна, хмелю, решти прибутків [9, 272–320; 10, 210–239].

Правовою підставою другої в історії Польщі люстрації королівських маєтностей стали рішення Люблінського сейму 1569 р. [19, 32]. Це був чи не єдиний випадок в історії інституту люстрування королівщин, коли часова відстань між люстраційними акціями витримана в межах п'яти років, як це і передбачалося. Структура люстраційних даних опису Ратненського староства 1570 р. не змінилася, порівняно з описом 1565 р. Іншим є лише порядок звичних рубрик і розміщення в описі сіл.

Новим етапом у розвитку інституту люстрування стали люстраційні акції першої третини XVII ст. Їх було кілька: 1601–1602, 1607, 1611, 1615–1616, 1621–1622, 1627–1627–1629–1632, 1636 рр. Ратненське староство вперше у XVII ст. було пролюстроване в 1628 р. [12, 152–162].

Опублікований А. Яблонівським люстраційний акт 1628 р., який він подав у скороченому варіанті (in extenso), містить такі рубрики: “місто Ратно”, “села, належні до староства”, “фільварки”, “оренда корчем, млинів, торгове, мостове і ярмаркове”, “підсумки”; по кожній із них зазначаються лише загальні суми прибутків [12, 152].

Важливим етапом у розвитку інституту люстрування в Речі Посполитій, що зачепив і українські землі, стала люстраційна акція 1659–1668 рр. Ухвалу про чергову люстрацію державних маєтностей прийняв сейм 1659 р. [19, 38]. Він санкціонував низку нововведень, що мали на меті вдосконалення процедури люстрування, приведення її у відповідність із практичними потребами. Перед початком ілюстрування, люстраційні комісари зобов'язані були в найближчих містах чи земствах скласти присягу, а її оригінал надіслати коронному підскарбію. Люстратори повинні були записатися у тому, що свої функції виконуватимуть особисто, віддано, справедливо і з великою пильністю, не братимуть ніяких подарунків, а також челяді та коней понад необхідну потребу. Така чітка регламентація дій люстраторів переконливо свідчить на користь того, що перебіг люстрацій аналізувався, механізм її проведення постійно вдосконалювався, а отже, й підвищувалася репрезентативність люстраційних описів.

Люстрація Ратненського староства 1661 р. подає інформацію про кількість заселених і пустуючих селянських господарств, структуру повинностей, їхні розміри, характеристики фільваркового господарства тощо. Крім звичних рубрик, тут є також характеристики таких складових, як “замок Ратненський”, “попівство в Ратні”, “костел в місті Ратне”, “жиди ратненські” [13, 244–245]. У люстрації є багато посилок на попередню люстрацію (1628 р.). Так, при описі сіл Ратненського староства, люстраційні комісари 1661 р. часто зазначають скільки “волок осілих” тут було “здавна”, скільки – на період попередньої люстрації і скільки було на той час, що дуже важливо для порівняльного

аналізу, тим більше, що в тому акті попередньої люстрації, який зберігся, інформації про кількість селянських господарств взагалі немає.

Інформативні можливості люстрацій Ратненського староства пов'язані й з багатьма іншими особливостями такого типу джерел. Вагоме значення люстрацій як джерела значною мірою зумовлюється юридичним статусом люстраційних комісій, які формувалися, затверджувалися сеймом і були фактично уособленням центральної влади, а тому мали високий авторитет серед місцевого населення. Доказом цього є постійна фіксація в люстраційних скарг населення з приводу порушення тих чи інших його прав, численних соціальних конфліктів між посесорами королівщин і сільськими громадами. Так, у люстрації 1570 р. відзначено, що в селі Велунча з острова, який називається Замех, вся громада разом складає 11 злотих, але “то великий плач людський, на що ті люди скаржилися і просили з плачем, аби той податок з них зняли” [11, 45]. Таким чином, поширення впливу люстраторів на розв'язання місцевих проблем вело до збагачення люстраційних протоколів додатковими даними, які дають змогу глибше розкрити економічне та правове становище селян, повноваження місцевої адміністрації тощо.

А. Яблонівський із цього приводу відзначав, що неупередженість люстраційних комісарів забезпечувалася приписами права. Вони були впевнені в послушності старостинських урядів як підвладних їм, тому представляли у своїх актах не тільки дані, які стосувалися господарського і фінансового стану люстрованих ними королівських маєтностей, але водночас звертали увагу на виконання в старостах права, фіксували всілякі зловживання і ставили їх таким чином до уваги найвищої влади; нотували загальний поступ в осадництві, економіці, доходах, суспільні стосунки між різними класами. “Багатий то є матеріал джерельний...”, – підсумовує дослідник [12, 3–4].

Наукове зацікавлення викликають міркування люстраторів, якими іноді супроводжується опис фіксованих відомостей. Так, у люстрації Ратненського староства 1565 р. зазначається, що селяни староства давали до замку сокола – спочатку живим, але від певного часу, як іронізує люстратор, “сокіл панові підстарості не сподобався і він увів за нього оплату”. Щоразу, згадуючи цей податок, писар іронізує: “за погордженого сокола”, “за зненавидженого сокола” [9, 286]. Часто в люстраціях трапляються хоча і побіжні, але досить суттєві зауваження щодо природних умов проживання, про військові спустошення тощо. Так, люстратори 1565 р. зазначають, що жителі с. Самаровичі мають шматки поля на 66 острівочках серед боліт, а люстрація 1661 р. фіксує, що багато сіл “через солдатів і неприятеля спустошені” [9, 278].

Слід відзначити, що ступінь повноти люстраційних описів залежав не лише від сумлінності осіб, які проводили люстрації, королівських комісарів, але й значною мірою від інформаторів. Ними були насамперед представники старостинської адміністрації, які зобов'язані були сприяти люстраторам у здійсненні їхніх функцій. На нашу думку, це могло негативно позначитися на достовірності люстраційних даних, оскільки старостам вигідно було спотворювати дійсність – прибіднюватися, щоб менше платити до королівської

казни. Хоча в розпорядженні люстраторів були також письмові джерела, неабияке значення мали власні спостереження та спілкування з місцевим населенням. Іноді в описах, вказуючи джерело інформації, люстратори зауважували: “як повідомили деякі урядовці та люди старші, гідні довір’я” [9, 313 – 314].

Свідчення інформаторів подавалися люстраторам нерідко під присягою. Для прикладу, у люстрації 1570 р. зазначається, що в с. Кортелісі податок “скопчизна” описаний у замковому реєстрі, але “люди присягнули, що тієїскопчизни ніколи з них не брано, що теж і писар прибутків замкових присягою підтвердив”. Факти присяги свідків згадуються і в інших населених пунктах [11, 43 – 58].

Аналіз описів Ратненського староства XVI–XVIII ст. свідчить, що вони мають надзвичайно широкі інформативні можливості для дослідження історії селянства цього регіону. Це визначається великим обсягом соціально-економічної та історико-географічної інформації, яку вони містять. У них подано багато відомостей про соціальну структуру селянства, його категорії (кмети, загородники, коморники), чисельність, рівень забезпечення селян землею, розміри та види повинностей тощо. Хоч в описах вміщена переважно господарська та фіскальна інформація, нерідко трапляються, особливо в люстраціях, й інші відомості, що характеризують різноманітні аспекти життя селянства – свідчення про природні умови, військові спустошення, скарги населення на зловживання місцевої адміністрації тощо. Відтак описи є важливим матеріалом для вивчення економічного становища, правового статусу, ментальності селянства, особливостей господарського розвитку регіону, а також етнічного складу населення, демографічних проблем тощо.

1. Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. V.
2. Грушевський М.С. *Описи Ратненського староства з 1500–1512 рр.* // *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. – 1898. – Т. XXVI.
3. Денисюк В.Т., Денисюк І.О. *Ратнівщина*. – Луцьк, 1998.
4. Козій А.М. *Відробіткова рента в приватновласницьких маєтках Холмської землі в 1590 – 1700 рр.* // *З історії стародавності і середньовіччя*. – Львів, 1988. – Вип. 24.
5. Козій А.М. *Зміни в юридичному становищі селян Речі Посполитої в другій половині XVI – XVII ст. (на прикладах Холмської землі)* // *Проблеми слов’янознавства*. – 1982. – Вип. 26.
6. Козій А.М. *Фільварок і його місце у феодальному господарстві Холмищини в другій половині XVI – XVII ст.* // *Проблеми слов’янознавства*. – Львів, 1979. – Вип. 20.
7. Похилевич Д.Л. *Ломка аграрних отношений на Холмищине в XVI в.* // *Ученые записки института славяноведения*. – 1961. – Т. XXVII.
8. Lubomirski T. *Starostwo Rateckie. WyjŚitek z historii osad woioiskich w Polsce* // *Biblioteka Warszawska*. – 1885. – Т. 2.
9. *Архив Юго-западной России*. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. II.
10. *Lustracja wojewystwa Ruskiego, Podolskiego i Bielskiego 1564 – 1565*. – Warszawa, 1992.
11. *Джерела до історії України-Руси*. – Львів, 1903. – Т. 7.
12. *Ірyдия dziejowe*. – Warszawa. – 1877. – Т. V.
13. *Lustracja wojewystwa Ruskiego 1661–1665*. – Wrociaw,

1976. – Cz. III.
14. *Archiwum Giwyyny Akt Dawnych (дали – AGAD)*. – *Archiwum Skarbu Koronnego (дали – ASK)*. – *Dziai LVI*. – № R.5.
15. AGAD. – ASK. – *Dziai LVI*. – № R.5.
16. AGAD. – ASK. – *Dziai XLVI*. – № 131.
17. AGAD. – ASK. – *Dziai XLVI*. – № 132.
18. Sucheni-Grabowska A. *Pryby akcji dochodyw z dybr domeny krylewskiej w ъwiewle lustracji z lat 1615 – 1620 / PrzegliNd historyczny*. – 1967. – Т. LXVIII. – Zesz. 2.
19. *Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів*. – К., 1999.

В. В. Ластовський

ЗВИЧАЄВІ СТОСУНКИ МІЖ УКРАЇНСЬКИМ СЕЛЯНСТВОМ ТА ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ (КІН. XVII – XVIII СТ.) В ІСТОРІОГРАФІЇ

Православна церква в Україні до її остаточного перетворення на складову частину російського державного механізму мала низку своїх особливостей, що підкреслювали її своєрідність і самобутність, безпосередній зв’язок з усіма верствами українського народу. Однією із цих особливостей було панування звичаю у церковно-соціальних відносинах, що найбільш яскраво виявлялося на рівні відносин між приходським (білим) духовенством і сільським населенням. Зрозуміло, що цей аспект історії православної церкви в Україні не міг оминати увагу істориків, оскільки він підкреслював своєрідність розвитку не лише українських церковних інституцій, але й українського суспільства в цілому. В історичній літературі досить багато уваги приділялося цим взаємовідносинам на основі звичаю, однак історіографічної оцінки розвитку цих поглядів донині зроблено не було, що визначає актуальність роботи.

Відомий представник німецької історичної школи права Г. Ф. Пухта (1798 – 1846) вважав, що “звичаєве право” виникає безпосередньо із “народного духу” і в цілому відображає свідомість народу [21, 27–28]. З огляду на це стає зрозумілим, яке значення набуває в історичній науці вивчення взаємовідносин у суспільстві, що базувалися саме на звичаї.

В Україні основним звичаєвим правом у стосунках церкви із суспільством було право на обрання (активне виборче право) вищого і нижчого православного духовенства представниками самого ж духовенства і представниками народу. Сучасник історик В. І. Ульяновський писав, що “виборна система в українській церкві мала забезпечувати її соборноправність, міцність і тісний зв’язок церковної організації з вірними, великий вплив духовенства на людність” [24, 142]. Дослідник насамперед вів мову про внутрішньо-церковне право, яким керується духовенство у своїх внутрішньостанових взаємовідносинах. Однак необхідно вивчати не лише вплив церкви на українське суспільство, але й зворотний процес, в основі якого лежало звичаєве право, сформоване соціальними потребами українського населення. Зрозуміло, що ці